

DJECA BJEŽE

Iz povijesti jevrejske izbjegličke djece za vrijeme drugog svjetskog rata

Prošlo je otada više od dvadeset godina. Desetine jevrejske dece dolazilo je k nama, a kod nas je bio mir i spokoj. Kod nas su tražili spasa i slobodu, a i sami nisu znali koliko taj naš mir i spokoj već odiše i nemirom i tjeskobom. Prošlo je toliko mnogo vremena od one jeseni 1940, kada mi je Recha Freier, tvorac zamisli Omladinske Alije a i organizatorica spasavanja te jevrejske djece iz Njemačke, povjerila misiju brige za tu djecu, dok ne uspiju da odu u Palestinu. Bio sam s tom djecom gotovo pet godina i vodio ih preko tri granice, brinuo se za njih koliko se moglo brinuti u tim godinama 1941—1945. Sve te slike strahota koje su se mogle desiti, i koje su se oko nas i dešavale, sve to još živi u nama.

*

U predgrađu Zagreba čekao sam prvu grupu djece. Najavljen je njihov dolazak. Policija ne smije da ih primjeti, jer su oni »ilegalci«. Ilegalno su prešli jugoslavensku granicu, ilegalno će živjeti u Zagrebu, smješteni kod naših Jevreja koji ih čekaju sa svom toplinom solidarnosti. Gledam u tamu i ne vidim ništa. Čini mi se samo da neka bezlična masa ocrtava čudne konture, koje nisu ni čovjek ni drvo... Da li su to možda ta očekivana, spasavana, voljena jevrejska djeca?

Dođe mi zamisao i izrekнем rječcu: Šalom! Smjesta se ras-trgla ta bezlična masa, rasturila se, razletela kao da ju je pogodila iskra oživljenja, a mala i velika djeca okupila su se oko mene u velikom povjerenju i obasula me pitanjima. Dva pitanja su mi ostala u sjećanju:

»Haver, ima li u Zagrebu ,minjan' da kažem Kadiš za mojim ocem? ...«

»Haver, je li istina da se u Zagrebu smije igrati nogomet, da *mi* to isto smijemo igrati? ...«

*

I tako su oni počeli da dolaze...

Organizovano, a i pojedinačno, kako ih je jevrejski udes, pod čizmama fašističke Evrope, k nama dovodio.

Jednog smo dana očekivali najavljeni dolazak grupe od 16 djevojaka iz Berlina. Bile su to kćeri poljskih Jevreja u Berlinu, za koje se niko nije brinuo pa ih je Recha Freier primila pod svoje okrilje. Telefonom nismo bili obaviješteni ni o čemu i ured naše Roze Haker odisao je brigom. Nakon čitavog dana iščekivanja stigla je zlokobna obavjest: jugoslavenska žandarmerija ih je uhvatila prigodom prijelaza granice, dok su se ta djeca teško vukla kroz snijeg sjeverno od Maribora; sada sjede naši hapšenici u Mariboru, a vlasti namjeravaju da ih vrate u hitlerovačku Austriju.

U Mariboru me dočekala neočekivana situacija. Svo stanovništvo je već znalo za čudne mlade hapšenike koji, zatvoreni u mariborskom malom hotelu, suše svoje haljine i čekaju na svoju sudbinu. Banska uprava je dala nalog da ih vrate... Ali Maribor to nije dozvolio. Mariborski ljudi su se zakleli da ta djeca moraju biti spasena, a ljubljanske novine su učinile svoje...

Logor u Krškom ih je primio.

*

Došao je 27. mart 1941. Poslednja grupa dobila je certifikate od engleske vlade za ulazak u Palestinu, nakon teških pregovora i preklinjanja. Pratio sam tu grupu iz Zagreba, nesiguran da li ću moći da ih dovedem u Beograd, jer je zvanični Zagreb šutio 27. marta...

Nekoliko desetina jevrejske djece sišlo je u Beogradu sa voza. Niko nas nije čekao. Pošao sam sa svojom »četom« kroz noć 27. marta, kroz Beograd, miran nakon bure... Nakon nekoliko trenutaka hoda kroz ulice, opazismo tenk a pred njim oficir koji nas zapanjeno upita:

»A šta mu je to?...«

»Pa eto, jevrejska siročad iz Njemačke, a idem s njima u ured Saveza jevrejskih općina.«

Mladi oficir je bio izvan sebe. Počeo je od uzbuđenja da izbacuje pojedine nesuvisle riječi:... »pa šta da učinim... zar iz Njemačke... proklet Hitler... pa da vas pratim... hoćeš tenk... topove...«

Pred uredom Saveza opet mir. Nitko da nam otvori. Podvornik se ne usuđuje. Dok ne naiđe odjednom neki general i lupi sabljom u vrata, psujući sve svece: »Otvori, ili ću ti...«

Sutradan su djeca putovala sa beogradskog kolodvora, preplavljenog masom naroda, a naš Šime Špicer, predan i dobar, sretan je gledao na djecu koja su konačno uspjela da uđu u vagon.

*

Kada sam se nakon dan-dva vratio u Zagreb, našao sam preostalo šezdesetoro djece kako me u prvi mah bezizražajno gledaju da me odmah zatim čudno zapitaju:

»A zar nisi pošao s njima? Mi smo navikli da nas ostavljaju...!«

Čuti ću još mnogo puta isto pitanje. Ta draga napaćena lica, koja su se navikla da ne vjeruju čovjeku, jer je zvijer, jer ih zvijeri prate od rođenja u formi SS i Gestapo, jer su im uzeli očeve i majke, i jer je čitava njihova predodžba o svijetu prepuna umora od stalne borbe za goli život, — oni još dugo neće biti u stanju da vjeruju, jednostavno da vjeruju da imade i nade i povjerenja i međusobne pomoći...

Šezdesetoro djece našlo se ilegalno u Zagrebu, kada je nacistička vojska pregazila Zagreb, a ulice se napunile ustaškim ološom. Berta je već onda jauknula:

»Nikad im nećemo pobjeći!«

Nakon nekoliko dana smjestili smo ih u dva naučnička doma koji su bili svojina Jevrejske općine. I tako započinje traženje izlaza...

Arje mi je rekao:

»Nemojte nam dati žutu traku. Ti znaš da sam ja ponosan Jevrejin, ali mi imademo već gorko iskustvo sa nacističkom bagrom. Sve je to da bi sastavili spisak, siguran i tačan, pa da vas onda lijepo, kada sve bude u redu organizovano, odjednom zgrabe. Nemojte nam dati žutu traku...« Poslušali smo ih i dobro smo učinili. To nam je omogućilo da ih spasimo lakše i brže nego što bi to inače bilo moguće.

Uskoro sam pošao u Ljubljano da tražim izlaz. Nakon mjesec dana vratih se sa slikom starog habzburškog dvorca »Lesno Brdo« iznad Horjulske doline.

I opet me pogledaše moja djeca, i s čuđenjem rekoše:

»Pa zar si se vratio? Bili smo uvjereni da si se spasio, a nas da si zaboravio!«

Za koji dan smo prešli talijansku granicu.

Bio sam uvjeren da će mi djeca odahnuti. Eto, sada smo spašeni. Počinje novo poglavlje, a nade se sve više šire... Moći ćemo da izgradimo našu čudnu i slučajnu zajednicu, zajednicu jevrejske djece koja bježi iz zemlje u zemlju i tko zna da li će ikada doći u svoju zemlju?

Bio sam sretan što će mi sada ta napaćena djeca vidjeti slovenske ljepote... Idemo serpentinama, penjemo se prema Lesnom Brdu, a unaokolo divne, crnogorične šume... S jedne strane prekrasna Horjulska dolina, obrubljena brdima, crnim i prelijepim, a desno pored nas, ispod Lesnog Brda, malo plavo jezerce... Sada će djeca da ozdrave u ljepoti toga kraja...

»Što je tu lijepo...!«

»Pa ako je lijepo, šta onda?«

»Doći će Hitler da nas i ovdje nadje!...«

*

Nakon nekoliko mjeseci, kada smo već organizovali naš život, kada je Boris, profesor Muzičke akademije u Berlinu, učenik Glazunova, svirao djeci u sumornim večerima planinskog primraka, dolazile su do nas prve vijesti o partizanima vrhničkog kraja. I bilo je to za nas veliko slavlje kada su konačno došli da se ugoste kod nas i da im naša kuća bude kuća odmora i previjalište. Iz Švicarske nam je predstavnik palestinskog sindikata slao velike količine medikamenata koji su uglavnom bili i poslati za »naše« partizane. Dovoljna je bila ona dopisnica na kojoj sam mu pisao: »Trebalo da mi pošalješ mnogo medikamenata, jer su mi djeca Adom (crveni) bolesna...« Razumio je da su drugovima potrebni medikamenti.

U to vrijeme otprilike došao je k nama i naš voljeni dr Licht. Dobili smo obavijest da će Licht biti pušten iz Graza i da će doći u Ljubljano. Bili smo uzbuđeni i, razumljivo je, htjeli smo da se dr Licht odmori kod nas, u prekrasnoj prirodi. Sačekao sam ga... Teško mi je bilo vidjeti u takovom stanju našeg Lichta, učitelja nekoliko pokoljenja jevrejskih radnika Jugoslavije. Mislili smo da će uskoro Licht moći da pođe nekamo u unutrašnjost, gdje bi mogao mirno da sačeka kraj, neminovnu pobjedu našu. Ali, dr Licht je rađe ostao s djecom i u mnogim govorima usađivao je u njihove duše ono duhovno blago ljudskog vjerovanja u humanizam i borbeni napredak koje smo toliko cijenili kod njega. U to se vrijeme njegov progresivni duh još više približio najnaprednijim snagama, pa su dirljivi bili susreti sa njim kraj našeg jezera...

*

Mi smo se slobodno kretali po brdima vrhničkog kraja. Seljaci bi nam pomogli da nađemo nešto hrane za djecu, jer su nam djeca gladovala. Bilo je vremena kada smo kuhali koprive, maline i sve što se u šumi moglo naći, a bilo je teško slušati navečer one uzdahe šesnaestogodišnjaka:

»Zamisli, kad bih sad imao nešto onako pošteno da zagriзем, na primjer, dobar komad mesa ili...«

»Prestani, ili ću te...«

Kada je jula 1942. godine započela velika ofanziva, a Talijani postali neobično nervozni, dali su nam odjednom iznenadni nalog za evakuaciju. Te noći bili smo u nedoumici. Sve šumske ceste bile su barikadirane partizanima, velika stabla prečila su svim kolima prolaz. U ponoći je komandant partizana, Josip Černi, napisao naredbu seljacima da voze djecu i njihove stvari do Drenova Griča, naše željezničke stanice. Bez njegove pomoći ne znam kako bismo uspjeli da prevezemo stvari do stanice.

*

Došli smo u Modenu. Tamošnji Jevreji nisu bili spremni, nisu uopće znali o nama. Čekali smo u starom modenskom hramu, u kome je nekad učio i djelovao slavni Leon de Modena. Friedmann, dobri stari predsjednik modenske općine, učinio je sve da bismo se mogli smjestiti. Nakon dugog čekanja odoše sudbinom otupljena djeca do sela Nonantole...

Ljetna vila čekala nas je prazna. Renesansni svečani stil bio je u očitoj suprotnosti s tim tmurnim danima fašističke vladavine oko nas, ali nas je srdačnost pučanstva odmah ohrabrila. Odmah nam je prišao mjesni liječnik dr Moreali, stari antifašistički borac koji se godinama odupire svim pokušajima fašista da ga pokunje, da ga prisile da primi partijsku knjižicu Musolinijeve partije raspadanja... Moreali nam je čitavo vrijeme našeg boravka bio tješitelj, on nam je bio moralni oslonac pored bezbrojnih radnika i seljaka Nonantole koji su nam na svakom koraku pokazali svoju solidarnost.

Dr Licht je teškom mukom pristao da ne stanuje zajedno s djecom. Sada se on odmarao živeći u tom starinskom selu rimskih legija, u kome se čuvaju kosti prvih papa, relikvije iz franačkih epoha, romanska crkva i gradske zidine, koje ovo selo pretvaraju u historijski muzej. Nonantolanci tvrde da im je i Dante sugrađanin.

Naši Nonantolanci!... Kada su prvog dana čuli da mi kuhamo rižu na mlijeku i u to još stavljamo šećer, okupio se čitav narod krsteći se i posmatrajući nas s izrazom saučešća, da bi onda polako, polako, počeli da izvlače ispod svojih kecelja flaše ulja...

Jer je to ono poslednje na što čovjek pada, po njihovom dubokom uvjerenju; kad mu već ne preostaje ništa drugo nego da rižu kuha... E, zbilja, jadan je to život!

Nonantola je uglavnom bila antifašistička i dokazala nam je to tisuću puta.

Život je počeo ponovno da se organizuje. Došao nam je jedan talijanski Jevrejin, mlad i simpatičan, da nam pomogne u svakidnevnom radu, a naši stariji mladići počeli su da sanjaju o konkretnom produktivnom radu. Počeli su seljacima da pomažu. Siegfried je stalno radio kod svog »contadina« i tamo je zavolio poljoprivredu. Naš život bio je ponešto sputan raznim ograničenjima od strane vlasti, kao na primjer zabranom putovanja bez dozvole, ali su i mjesni Jevreji pooštravali zabranu bojeći se nepoželjnih posljedica. Prvih dana čak naš talijanski »šef« tražio je da svako od njega dobije dozvolu za izlazak iz kuće... Razumije se da nije to još bilo otežano i tako tešku psihološku situaciju djece. Sve je to još bilo otežano i čudnim zahtjevom talijanskih Jevreja da se djeca prinudno mole Bogu... I ono malo pobožnosti koja je postojala kod izvjesne djece nestalo je nakon tih zahtjeva.

Ta naša grupa djece, koja bježe od svoje sudbine, bore se za svoj goli život i sanjaju da će ipak možda jednoga dana stići u Erec, ta grupa predstavljala je simbol za talijanske Jevreje. Tako je stvorena divna i idilična veza s jevrejskom omladinom iz Firence, koja je dolazila k nama stvarajući lična prijateljstva i hraneći se preko nas solidarnošću jevrejske sudbine.

*

Naša se grupa odjednom uvećala. Iz Splita su došla k nama jugoslavenska jevrejska djeca. Oko tridesetak djece iz Sarajeva i Osijeka, koja su se našla u Splitu 1942. godine, pripojena su našoj grupi, te je tako u našoj vili Ćmi već bilo oko 100 djece i odraslih. Istovremeno je u našoj kući organizovan specijalni ured Delasema (Joint) za materijalnu pomoć jevrejskim izbjeglicama, u kome su stariji mladići radili i tako našli produktivni i koristan rad za jevrejsku zajednicu. Preko Delasema sam tražio i nalazio adrese naših ljudi, drugova iz pokreta i starijih javnih radnika, kojima sam mogao poslati pomoć iz Palestine, koja je meni pristizala iz Istanbula i Ženeve.

*

Musolini je pao! Nonantola je izašla na ulice u velikom slavlju i u svom velikom dugogodišnjem bijesu prema mjesnim fašistima. Dr Moreali je pohitio k nama da nam javi veselu vijest na koju je on toliko godina žudno čekao! Eto, sada su nam se vidici otvorili, planovi o aliji će biti realni, naši snovi će se obistinuti, a moja zakletva Rechi Freier da ću dovesti djecu u Palestinu postaje vjerojatna, nebesa postaju ljepša...

A 8. septembra 1943. nacisti zaposedaju sjevernu Italiju. U školi nasuprot vili Ćmi ustoličuje se grupa SS!

*

Sirota Berta! Ona nije izdržala sve to. Još u Lesnom Brdu, kada su stare zidine odjekivale od dječjeg plača, nakon primanja pošte iz Poljske: »Adresse unbekannt«, djeca su znala da je to smrtna obavijest... a plač se razlijevao sa visine Lesnog Brda prelijepom horjulskom dolinom — još tada je Berta gledala ushićena u daljine i ostajala tako satima gledajući i nitko je ne bi mogao prenuti! Prokleti dani kada je pošta, ta uredna njemačka pošta, donosila, dan za danom, napaćenoj našoj djeci obavještenja da su im roditelji ubijeni... A Berta je zapala u ono poremećeno stanje kada razum ne može više da shvati realnost, tu realnost bolesnog svijeta.

A sada se uplaših! Da li će kao Berta i druga djeca pokleknuti? Mnogi mali dragi su mi nekako čudno »pobjedonosno« govorili ujutru toga dana: vidiš, imali smo pravo, oni nas gone, kamo god dođemo oni su nam za petama!

I te noći smo naredili starijoj djeci da se smjeste kod naših dobrih seljaka, a ja sam pošao svojim prijateljima iz Abazie nonantolanske,*⁾ drevne i mirne, da ih zamolim da prime našu djecu da se spasu. Stari monsignore Pelati ozbiljno je stajao na pragu i krstio se: u ime oca i sina i duha svetoga...

Mi smo donosili granate iz policije, gdje su nam antifašistički talijanski policajci to predavali i unosili ih u samostan. Don Beccari bi ih uzimao, stavljao u košaricu i biciklom odnosio u goru prvim talijanskim partizanima...

U zidinama samostanskim diskutirali smo u tmurnim noćima. Don Beccari, ja, don Rossi... o marksizmu, cionizmu, o skorom porazu Hitlerovom, o nadama i opasnostima. A u međuvremenu je don Beccari, zajedno s dr Morealijem i prijateljima iz Modene, planirao kako da nas spase. Našao se zanatlija koji je napravio nov pečat grada Larina (južna Italija), a naš Moreali imenovao se gradonačelnikom toga grada, pa smo tako svi dobili prave talijanske lične legitimacije! Čuli smo da će i u Italiji započeti uništavanje jevrejskog življa za koji dan. Don Beccari je planirao da povedem djecu, obučen u popovske haljine, prema jugu i da uz pomoć njegovih prijatelja pređemo bojne linije saveznika. Taj plan nije uspio, pa sam ja pošao na švicarsku granicu da pokušam da nabavim u Švicarskoj od naših prijatelja 120.000 lira koji nam je iznos bio potreban da nas prevedu na švicarski teritorij. Jer spas je bio u novcu, a za svaki dječji život tražili su 1000 lireta.

To je bio najteži dan moga života. Čekao sam jedan dan u Comu na odgovor, čekao sam da se onaj nepoznanik kome sam se obratio vrati iz Švicarske i da mi donese novac i poruku. A ako je to Nijemac? A ako ne dođe?

Sutradan je stigao s novcem, uzbuđen i pokušavajući da me uvjeri da će sve biti u redu. Dao mi je nekoliko malih švicarskih sireva da ih pokažem djeci.

*⁾ Nonantolanski samostan.

*

U Nonantoli su mi djeca opet rekla: »Zar si se vratio?... Mislili smo da si sam pobjegao.« Djeco, djeco, zašto ne vjerujete! Pa imade na svijetu ipak, pa čak i u proklesoj godini 1943, ljudi koji vas vole i brinu se za vas!

Pošli smo na put. Negdje prije Milana kontrola SS. Strava, a pored toga ispod klupe smo sakrili talijanskog partizana. I to je prošlo! Spavali smo u javnom zahodu pred milanskim kolodvorom. Išli smo satima prema granici i djeca su već bila malaksala. Kada smo zašli u brzu Trezinu, počeli su i stariji da malaksavaju. Berta je htjela s vodom da ode, a naš kuhar je molio smrt da mu dođe. . .

Bila je to tragična noć Jom hakipurim 1943. A švicarski ljudi kao da ništa ne znaju. Pitali su nas zašto smo pobjegli, zar smo ubili, ukrali, i htjeli su da nas vrate da lijepo, mirno živimo, jer nam Nijemci sigurno neće ništa. Nakon tri dana muka i iščekivanja odluke, održao nam je kapetan logora dugačak govor o teškom položaju Švicarske. Bili smo na rubu svojih snaga. A kada nam je najzad izjavio da je federalna vlada odlučila da ostanemo kod njih, moje snage su popustile i ja sam pao u naručje Lacija.

*

Švicarska 1943—45. Kuća omladinske alije u Bex les Bains, pored Montreuxa. Normalan život sa jasnim ciljem. Čekali smo kraj rata da konačno ostvarimo svoje želje. Stizala su nova djeca, a mi smo se spremali za naš cilj. Pa eto, došao je i taj dan kad smo pošli, koncem juna 1945, preko Francuske i Španije, da bismo brodom stigli u Palestinu, kao prva grupa olim iza rata.

Čekala nas je Rechá Freier, mene je čekao naš Šalom Finci, kao Palestinac, padobranac engleske armije.

Čekali su nas rođaci i znanci, čekao nas je novi život.

I Bertu je čekao brat, ali za nju više nije bilo veselja, samo onaj blagi i daleki osmjeh koji je pričao o boli, o izgubljenim roditeljima, o izgubljenim godinama, o ranama koje se ne mogu zacijeliti. . .

Razišli smo se. Pozdravili smo se i pošli svaki svojim putem.

A godine 1955. smo se našli, bliski jedan drugome kao i prije, u Gatu i slavili desetogodišnjicu našeg dolaska u Izrael. . .